

HAVAS FERENC

A stadiális tipológia

The goal of the present study is to discuss a “forgotten chapter” in the history of language typology usually referred to as *stadi al typology* (ST), a school or trend of linguistics which flourished from the mid-1920s until the end of the 1940s. In a historiographic sense, ST is a link between classical Boppian style historical-comparative linguistics (i.e. the so-called Paleogrammarians) and modern language typology. The main research objective of ST was to identify the essential cognitive differences distinguishing modern languages and to relate their typological diversity to historical stages of the development of mind based on the qualitative progress of universal and necessary social development. Although none of the crucial points of this research program ever materialized, the failure of ST proved to be, in a way, productive, since it anticipated the problematics of both content and formal typology, in particular, as regards the description of ergativity. As for the historical-typological problems taken up by the school of ST, they were left unresolved, and they still constitute a major challenge to linguistics.

A nyelvtudomány történetében az egyes részdíszciplínák sorsa általában jól áttekinthető. Megállapíthatók a kezdeteik, kirajzolható az ismeretek bővülésének többé-kevésbé egyenletes folyamata. A nyelvtipológia azonban e szempontból kétszeresen is kivételt képez. Először is meglehetősen nehéz kijelölni az indulópontjait, hiszen, különösen a XIX. század első felében, a tipológiai jellegű problematika (a nyelvek morfológiai osztályozásának formájában) teljes egészében beágyazódott a történeti–összehasonlító nyelvészeti kutatásokba, a genealógiai kérdéskörtől való elkülönültsége még az ezt tárgyaló tudósok számára is csak hosszú évtizedek múltán vált világossá. Azonban még különösebb sors jutott a tipológiának egy másik szempontból: története, mondhatni, két független korszakra szakad, amelyeket hosszú évtizedek stagnálása választ el egymástól. Mint ismeretes, az ógrammatikusok nemzedéke által kidolgozott, jól ismert morfológiai osztályozás a megállapított nyelvtípusokat a gondolkodásmód, a pszichikai alkat, a kultúra megteremtésére való képesség különböző fokozataival asszociálta, egyes esetekben leértékelő ítéletekkel illetve az alacsonyabb rendűnek tekintett felépítési elveket (izolálás, agglutinálás), és szinte mindig hangsúlyozva a flektáló nyelvek kitüntetett voltát. Amikor a hol biológista, hol hegelianus szemléletű nyelvhasználat a század utolsó évtizedeiben felváltotta az ideologikus interpretációktól idegenkedő, pozitíviztikus tudomány szemlélet – tehát az újgrammatikus iskola felléptével – a nyelvtipológiai kérdéskör mindenekelőtt

éppen ezen átideologizáltsága okán szorult háttérbe a lingvisztikában.¹ Egyszer-
smind „az újgrammatikusok még kvázi-genetikus aspektusban is bizalmatlanok
voltak a tipológiával szemben, minthogy a tipológiai stúdiumok leíró technikát
kívánnak, és a Prinzipien der Sprachgeschichte² dogmatizmusa valameny-
nyi leíró jellegű megközelítést tudománytalannak bélyegezte” – ahogyan R.
Jakobson (1972: 194) írja. A hallgatólagos anatómia – főleg Európában – lényeg-
ében a második világháború végéig tartott (bár az Egyesült Államokban a
strukturizmus ismét visszahelyezte jogaiba a nyelvi szerkezetek típusainak
kutatását, különösen E. Sapir Language-ének 1921-es megjelenése után). A szá-
zad közepétől azután világszerte fellendült a tipológiai érdeklődés, az 1960-as
évektől pedig az univerzálékutatással kiegészülve, a nyelvtudomány egyik leg-
szerteágazóbb és legperspektivikusabb diszciplínájává vált.

Kevésbé közismert azonban, hogy Európában az ógrammatikus tipológiát és
a modern kutatásokat elválasztó hosszú „lappangás” időszakában mégiscsak
létezett egy figyelemre méltó nyelvtipológiai iskola, amely bizonyos értelemben
tudománytörténetileg is hidat képez a két végpont között, amennyiben saját
belső történetének folyamatában többé-kevésbé ógrammatikus alapokból indítva
ugyancsak többé-kevésbé modern problematikához jutott el. Az úgynevezett
stadiális tipológiáról van szó, egy olyan nyelvészeti elméletéről, irányzatról
vagy koncepcióról – a megnevezés felfogás kérdése –, amely jelesül a szovjet
nyelvtudomány történetének jellegzetes fejezetét képezi. Az alábbiakban éppen
ennek az „elfelejtett iskolának” a teljesítményét kísérem meg főbb vonalaiban
bemutatni és értékelni.

*

Kétségtelen tény, hogy a stadiális tipológiai iskola mind elméleti indíttatásaira,
mind művelőinek verbuválódására nézve Ny. Ja. Marr (1864–1934) grúz-szovjet
nyelvész lingvisztikai tevékenységében gyökerezett. Pusztán ez a körülmény
persze bizonyos értelemben mind a mai napig árnyat is vet az iskola munkássá-
gának értékelésére, hiszen Marr megítélése a híres-hírhedt 1950-es marrizmus-
vita (Sztálin nevével fémjelzett) lezárása óta a szakirodalomban túlnyomórészt, a
nyelvészeti közvéleményben pedig jóformán kivételtelenül elutasító. Marr telje-
sítményének és a körülötte kialakult politikai és tudománytörténeti fejlemények-
nek a taglalására ehelyütt természetesen sem lehetőség, sem ok nem mutatko-
zik,³ itt most csak azon nézeteire korlátozódok, amelyek egyáltalán valamiféle
indíttatást jelenthettek egy tipológiai jellegű kutatási irány kialakulására.

Marr, munkásságának abban az időszakában, amikor az „indoeurópaisztikát”

¹ Az ironikus elutasítás jó példája J. N. Baudouin de Courtenay 1909.

² Hermann Paul nagyhatású újgrammatikus kézikönyve 1880-ban jelent meg először.

³ Ezt részletesen megtettem A marrizmus-szindróma című, kiadásra váró monográfiámban.

(pontosabban annak kortárs, újgrammatikus változatát) már teljes egészében elutasítandónak tekintette, tehát nagyjából a húszas évek közepétől, kísérletet tett arra, hogy diszkreditálja ennek teljes fogalomrendszerét. A kifogásolt pontok: az indoeurópai nyelvcsalád kitüntettségének tétele, az indoeuropaisztika sugallta ősnyelvkoncepció, sőt, a nyelvcsalád mint lingvisztikai fogalom a maga általánosságában. Az őshaza, az ősnyelv, és az ezekre a feltételezésekre alapozott nyelvcsalád-modell pusztán fikció – hirdette Marr –, olyan tudományos konstrukció, amely jobb esetben látszatokra, rosszabb esetben egyenesen faji előítéletekre épül. A nyelvek történetében nem mutatkozik semmiféle eredeti „családi” elkülönülés. Keletkezésében és fejlődésében az emberi nyelv valójában egységes és egyetemes történelmi utat jár be, a nyelvcsalád képzete csupán téves értelmezése azoknak a hasonlóságoknak, amelyek bizonyos, korábban e folyamatban már kialakult nyelvek utólagos kereszteződéséből álltak elő.

A nyelveknek ez az egységes keletkezési és fejlődési folyamata, Marr preferált kifejezésével a glottogónia, mindazonáltal nem egy egyenletes mozgású evolúció képét mutatja, hanem stadiális jellegű, azaz – a prelogikus nyelvi gondolkodás korától mind a mai napig – egymástól különböző felhalmozódási szakaszok, stádiumok sorozata. Egy bizonyos ponton e stádiumok mindegyike robbanásszerű változások, mutációk révén újabb stádiumnak adja át a helyét, ily módon a nyelv újabb rendszereit hozva létre, melyek azonban egyidejűleg őrzik is a megszüntek nyomait. Ugyanakkor, tekintettel arra, hogy a stadiális előrelépéseknek csak a logikája, de nem az üteme egyetemes, nincs kizárva, hogy különböző stádiumokat képviselő nyelvek egyidejűleg is létezzenek, akár oly módon is, hogy e stadiális eltérésüktől eltekintve nagyfokú hasonlóságot mutatnak fel egymással.

Ezek a nézetek se nem egy csapásra, se nem ellentmondásmentesen jelentek meg Marr nyelvészeti horizontján. Jól mutatja ezt az ún. „jafetikus nyelvek” kezelése is munkásságának különböző periódusaiban. Korai időszakában néhány – igaz, egyre bővülő számú – kaukázusi nyelvet sorolt ebbe a csoportba, később azonban a megjelölés egyre tágabb értelművé vált, méghozzá nemcsak térben (mind több nem-kaukázusi nyelv bevonásával), hanem időben is, amennyiben a jafetikus nyelvek köre kihalt, sőt, csak nevük révén ismert nyelvekkel is szaporodott. Mindazonáltal elég sokáig úgy tűnt, hogy Marr a jafetikus nyelveket a nem-jafetikusak (mindenekelőtt persze az indoeurópai nyelvek) történelmi szubsztrátumának tekinti. Amikor azonban „felfedezte”, hogy maguk a jafetikus nyelvek is többstádiumúaknak mutatkoznak, elvált egymástól a stádiumok – és a velük asszociált „rendszerek” –, illetve a konkrét nyelvek besorolásának fogalmköre. (Ez ugyanakkor nem akadályozta meg Marrt abban, hogy továbbra is beszéljen „jafetikus rendszerről”, ami természetesen fogalmi konfúzióhoz vezetett.) Mindenesetre ettől a fordulattól kezdve merülhet fel a gyanú, hogy Marr rendszeren talán valami olyasmit ért, amit ma nyelvtípusnak nevezünk; bár rögz-

tön hozzá kell tennünk, hogy ez utóbbi interpretáció esetén viszont érthetetlen, miért kellene emiatt a nyelvcsalád egészen másra utaló fogalmát elvetni, hiszen ezek a terminusok, minthogy egészen eltérő logikai síkon fogalmazódnak meg, békésen megférhetnek egymással. Persze nem Marrnál, aki a leghatározottabban azzal a programmal lép fel, miszerint a genetikus nyelvszemléletet, mely hamis, le kell cserélni a valóságos összefüggéseket feltáró stadiális megközelítéssel.

Meglepő módon az illetéknéppen Marr által javasolt, állítólag gyökeresen új nyelvosztályozás lényegében nagyon is hagyományosnak tűnő felfogást reprodukál. Alapjában nem egyébről van szó, mint az ógrammatikusok nemzedéke által kidolgozott amorf (izoláló–)agglutináló–flektáló sémáról,⁴ legfeljebb azzal a különbséggel, hogy Marr ezeket a típusokat közvetlenül az anyagi kultúra sajátosságaira, „marxizáló” korszakában pedig a termelési formációkra kívánta visszavezetni. Ez utóbbi törekvése azonban állandóan – hogy stílszerűek legyünk – „keresztződött” azzal a korábbi koncepciójával, miszerint a stádiumokat mindenekelőtt a kozmikus, totemisztikus, illetve technológiai világnézet különbözteti meg egymástól. Bárhogyan is: a lényeg, hogy Marr az általa elvetett genetikus osztályozást lényegében a feltételezett formális (kvázi)tipológiai stádiumoknak kívánta alávetni, így jutva el a „rendszer” lebegtetett fogalmához, mely azután, szerencsétlen módon – éppen az illetéknéppen érvényesített indíttatás, módszer és célkitűzés következtében – egyszerre volt tekinthető tipológiai osztálynak, glottogóniai stádiumnak illetve a nyelvcsalád-koncepció pusztá átfoglalásának, miközben tisztán ugyanezen terminusok egyikének sem tudhatott megfelelni.

A homályos koncepció tisztázása a Marr-tanítványok számára is felettébb kívánatosnak tűnt. A feladat megoldására mindenekelőtt maga a legfőbb elméleti örökös, I. I. Mescsanyinov (1883–1967) vállalkozott, méghozzá többszörös nekifutással. Első korszakában, amikor még határozottan Marr tanításait követi, a stadiális tekintetében nagyjából ott vette fel a fonalat, ahol Marr már többstádiumúnak minősítette a jafetikus nyelveket, de a stádiumok maguk még az ógrammatikus hagyományt tükrözték. Ennek megfelelően Mescsanyinov 1931-es sémája is lényegében a XIX. századi ún. morfológikus nyelvosztályozásból örökölt amorf–agglutinatív–flektáló sorból indul ki, de ezt hétfokozatúvá bővíti. Az első fokozat a jeladó, diffúz stádium, ahol a tagolatlan jel egy teljes frázis képvisel. A második, amorf–szintetikus stádiumban a jel, mint egy bizonyos

⁴ Az igazság megköveteli, hogy hozzátegyük: különösen élete vége felé Marr e nyilvánvalóan morfológiai jellegű felosztás megtartása mellett figyelmet szentelt bizonyos mondattani jelenségek tipológiai különbségeinek is, így például mondható, hogy – a jelenség valódi lényegének és jelentőségének megragadása nélkül – felfigyelt az ergatív és a nominatív mondatfelépítés szembenállítására a „jafetikus”, illetve a „prometheida” (értsd: indoeurópai) nyelvek körében. A stadiális iskola nyelvészei később, a mondattani tipológia előtérbe kerülésekor, nem véletlenül hangsúlyozták (túl) Marrnak ezeket a megfigyeléseit.

tárgy vagy fogalom megjelölése, szóvá alakul át. A mondat most már megformálatlan szavak egymásutánja, melyeknek összekötő elve a sorrend. A harmadik, amorf-agglutináló vagy determináló stádiumban a – még mindig amorf – segédszók kiválása jelenti az újdonságot. A negyedik fokozat a tulajdonképpeni agglutinálása, aholis a segédszók egy része funkcionális szerepénél fogva elveszti önállóságát (hangsúlyát), és csatlakozik valamely alapszóhoz. Az ötödik, affixáló stádiumban ugyanezek végleg elvesztik önálló jelentésüket, és ezáltal affixumokká válnak. A következő fokozatban a szó grammatikai kapcsolatait kifejező alakváltozás magának a szótőnek a fonetikai változásában, a belső flexióban is megnyilvánul (flektáló stádium). Végül a hetedik stádium, a prepozíciós – külsőre a harmadikra emlékeztetve – a segédszók önállóvá tételével a szavakon kívülre emeli a grammatikai kapcsolatok meghatározásának funkcióját. Ezeket a stádiumokat Mescsanyinov itt még hajlamos a megfelelő társadalmi fokozatok igényeivel társítani. Mindazonáltal a merev összefüggések feloldására vall, hogy már ekkor is csak a stádiumok eredeti felléptéhez köti a megfelelő társadalmi formációkat. A jafetikus nyelvek bemutatásával nemcsak a többstádiumúságot példázza, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a gondolkodás a nyelv bizonyos formálisan meghatározott stadiális állapotától képes elrugaszkodni is (többek között aktívan értelmezhet formálisan passzív szerkezeteket). A legelőremutatóbb momentum ekkori elképzelésében talán az a – sémáján is túllépő – tétele, miszerint a stádium különféle jelek együttélését jelenti, s így eleve nem statikus rendszer: éppen belső ellentétei révén – nem pedig egyszerűen külső erők hatására – bomlik fel, és adja át helyét azután egy következő fokozatnak.

A stadiális morfológikus felfogása a harmincas évek első felében tarthatatlanná vált. Kiviláglott, hogy egy ilyen felosztás se nem ad valódi történeti perspektívát (például értelmezhetetlen marad benne a morfológiai változások láthatólag ciklikus jellege), se pedig nem tükrözi igazán a nyelv tartalmi struktúráját. Mind az indoeurópai nyelvészet hagyományaitól való elfordulás tendenciája, mind a Szovjetunió korábban kevésbé ismert nyelveinek elemzése egyre inkább a mondat felé fordította a tipológusok figyelmét. Mint futólag említettük, bizonyos értelemben már Marr anti-indoeurópaizmusának egyik – intuitív – indíttatása is az indoeurópai nyelvek nominatív mondattípusának és (többek között) a kaukázusi nyelvek ergatív mondatfelépítési elvének szembeállítására volt, végső soron tehát az az igény, hogy a különböző típusú nyelveket ne az indoeurópai nyelvészet által egy meghatározott típusra, a nominatív nyelvekre kidolgozott terminológiával írják le. Míg azonban Marrnál ez a törekvés, mint láttuk, az indoeurópaisztika „leváltásának” (vagy legalábbis a tipológia mögé utasításának) programjaként fogalmazódott meg, Mescsanyinov már 1934-ben lényegében fel- és elismeri a genetikus és a tipológiai megközelítés különbségét (a 40-es években ez azután már nála és másoknál is természetessé válik), s ezzel pontosabban kirajzolódik, hogy

tulajdonképpen a hagyományos indoeuropaisztikának mely vonásaival helyezkedik is szembe a stadiális tipológia. Mindez persze csak megalapozottabbá teszi az európacentrizmus (azaz tulajdonképpen: „nominatív-centrizmus”) bírálatát.

E felismerések jegyében Mescsanyinov szakít a morfológiai stádiumok szerinti osztályozás kísérleteivel. A fordulat szembetűnő. Stadiális nyelvtipológia alcímű 1936-os munkájában⁵ a megnevezésekben még felfedezhető ugyan a marri fel fogás, a stádiumok tartalmi jellemzése azonban már határozottan a néhány évvel későbbi kialakult (stadiális) mondattani tipológia felé mutat. Négy típust különböztet meg itt a szerző: 1) aktív–mitológiai (aktív–passzív) stádium, 2) passzív (passzív–aktivizáló) stádium, 3) ergatív (formálisan passzív) és végül 4) aktív vagy aktív–logikai (formálisan aktív, későbbi terminussal tehát nominatív) stádium. Az első szakasz pusztán rekonstruált, a második is csak néhány nyelv maradványrétegeiből következtethető ki. A két utolsó stádium nyelvei ma is egyértelműen elkülönülnek – mutat rá Mescsanyinov. Az ergativitás a mondat szerkezetében mint mély (tartalmi) nyelvszerveződési elv lép fel, nem pedig mint pusztán formális kritérium. Magának az ergatív mondatszerkezetnek ugyanis három megjelenési módját különbözteti meg a szerző,⁶ melyeket mai terminológiával igei, veleges, illetve névszói változatnak nevezhetnénk, annak megfelelően, hogy az adott szerkezetben az ergativitásviszonyokat teljes mértékben az igei állítmány, vagy ezen kívül még a vele szintaktikai kapcsolatban álló névszók megformáltsága is tükrözi, illetve, a harmadik esetben, csakis ez utóbbiaké. A négy fent felsorolt stádiumot Mescsanyinov természetesen egy egységes történeti folyamat részének tekintti, ezek szerint – többek között – evidenciaként kezelve, hogy a nominatív mondatfelépítés a legkésőbbi típus, és, közelebbről, egy korábbi ergatív stádium felbomlásával állt elő.

Ez az utóbbi gondolat, mely implicite Marr késői írásaiban is megjelent, a harmincas évek elején többirányú megerősítést nyert a nyelvről szóló új tanítás képviselőinek munkáiban. Minthogy ezeknek a kutatásoknak egyfelől önmagukban véve, másfelől Mescsanyinovnak az évtized végére kiformalódó elképzelése tekintetében nem kis jelentősége volt, megszakítva most Mescsanyinov koncepciójának tárgyalását, térjünk ki két újabb szerző, Bihovszkaja és Kacnyelszon egy-egy munkájának ismertetésére.

Sz. L. Bihovszkaja a harmincas évek elejétől – még Marr egyetértésével – több tanulmányában tulajdonképpen már a nominatív rendszert megelőző ergativitás kimutatásával foglalkozik,⁷ amikor annak egyik kulcskérdését, nevezetesen az indoeurópai típusú nominatívusz–akkuzatívusz megkülönböztetés eredetét

⁵ Mescsanyinov (1936). Klimov (1981: 46) szerint ez a munka a később kiteljesedő tartalomorientált tipológiai osztályozás első kísérletének tekinthető.

⁶ Mescsanyinov, i. m. 191–205.

⁷ Vö. Bihovszkaja (1930).

vizsgálja. A baszk, abház, avar, lezg stb. nyelvek névmási elemeit illetve tárgyatlan és tárgyias igei szerkezeteit analizálva arra mutat rá, hogy a bennük megnyilvánuló ergatív jelleg egy ősi osztályozási elvről, az aktív és passzív lények megkülönböztetéséről tanúskodik. Az indoeurópai nyelvekből éppúgy kimutatható: eredetileg bennük is ez volt a felosztás alapja. Először is világos, hogy a semleges nem kezdetben a társadalmilag passzív lények osztályának megjelölése. Bizonyítja ezt, hogy a neutrum alany- és tárgyesete egyformán hangzik: az alanyeset azért nem különülhet el a tárgyesettől, mert a passzív lények nem játszhatják a cselekvő szerepét, következésképpen nem állhatnak aktív esetben (amelyből ugyanis a nominatívusz származik). Aligha lehet véletlen, hogy, például, a latin nyelv ún. második deklinációjában a semleges nemű szavak alanyeseti végződése megegyezik a nem-semlegesek tárgyeseti végződésével – hiszen tárgynak lenni és passzívnek lenni nagyonis összefügg –, vagy hogy a görögben a névelő töve a hím- és nőnem függő eseteiben egészen más, mint az alany- (vagyis eredetileg aktív) esetben, ellenben megegyezik a semleges nemű névelő tövével. A deklinációk szabálytalanságai és az egy grammatikai sorba tartozó, de etimológiailag össze nem függő (szuppletív) alakok ezek szerint egy korábbi, más elveken alapuló nyelvi rendszerben lelik magyarázatukat. Bihovszkaja természetesen nem mulasztja el ehhez hozzátenni, hogy ennek a régebbi felépítésnek – a lények aktív és passzív osztályba sorolásának – gyökerei a legősibb gazdasági közösségek gondolkodásmódjában rejlenek.⁸

A másik munka, melyre ennél részletesebben kell kitérnünk, a Marr-iskola fiatalabb nemzedékének egyik legkiválóbb képviselőjétől, Sz. D. Kacnyelszontól származik (eredetileg a kandidátusi értekezése volt). Ez az 1936-ban megjelent könyv, amely *A nominatív mondat keletkezéséről* címet viseli, közelebbről azt a feladatot tűzi maga elé, hogy felderítse a nominatív előtti mondatfelépítési elv maradványait – specifikusan a germán nyelvekben.

A történeti mondattan új, lényegében Marr nyelvészeti tanításán alapuló perspektívái lehetővé tették – mondja a szerző –, hogy ezt a kutatást pusztán a germán nyelvek körében is el lehessen végezni, anélkül, hogy különösebb figyelmet szentelnénk annak az üres absztrakciónak, amelyet indoeurópai ősnyelvnek neveznek. Az ergatív mondat maradványai az egyes indoeurópai nyelvekben ugyanis jóval mélyebben gyökereznek, mint azok a kikövetkeztetett ősendogermán formák, melyek lényegében a nominatív sémát követik.

Vizsgálódásait Kacnyelszon is a szuppletív sorok elemzésével kezdi. Erről a

⁸ Megjegyzendő, hogy a Bihovszkaja által leírt indoeurópai grammatikai jelenségekkel az európai nyelvészek korábban is foglalkoztak. Maga a szerző is említi Uhlenbeck, Meillet, Vendryès nevét, amihez az alább tárgyalandó Kacnyelszon-mű de la Grasserie-ét és Pottét is hozzáteszi, s a sor bizonyára még így sem teljes. Ami itt új, az elsősorban e jelenségeknek a stadiális tipológia szellemében való interpretációja.

jelenségről az indoeurópaisztika Osthoff óta tudja, hogy nem anomália vagy nyelvromlás eredménye, hanem annak következményeképpen áll elő, hogy két vagy több, egymástól eredetileg különböző jelentésű elem egy rendszerbe kapcsolódik, a továbbiakban már egyazon alapjelentés morfológiailag eltérő variánsainak mutatkozva. Kacnyelszon közelebbről a személyes névmások szuppletív esetalakjait tekinti át. Az alanyeset (casus rectus) és a függő esetek (casus obliqui) töeltérése a legtisztábban mindkét szám első személyében figyelhető meg, a második személyben csak többes számban. (A harmadik személy töeltérései nem vonhatók ide, mert azok a legkülönbözőbb mutató névmások keveredéséből álltak elő.) Szemantikailag az 1. és 3. személy polaritásáról van itt szó, lévén az első személy a tényleges „személy”, a harmadik pedig a tényleges „névmás” – emögött pedig végül is szubjektum és objektum szembeállítása húzódik meg; márpedig a szubjektum kategóriája, mint látható lesz, elválaszthatatlanul összefügg a nominatív mondatfelépítés létrejöttével. A valamikori eltérő felfogást többek között a gót mutató névmások is egyértelműen tükrözik, ahol is a hím- és nőnem alanyeseti töve eltér a függő esetétől, az utóbbi viszont a semleges nemű névmási tövel azonos. Erről a jelenségről már XIX. századi kutatók is kimutatták, hogy egy korábbi mondatszerkezeti elv maradványa.

Áttérve a szubjektum nélküli mondatokra, a szerző M. Deutschbein véleményét idézi, mely szerint a szubjektumfelfogás, mely egy tárgyat mint szubsztanciát ábrázol, feltétlenül későbbi világlátásra vall, mint az általában vett főnév kategóriája, mely pusztán megnevezi a tárgyat. Annyi mindenesetre bizonyos – teszi hozzá Kacnyelszon –, hogy a nominatívusz, a szubjektumfogalom e letéteményese, genetikailag a szubsztanciális valóságfelfogás kialakulásával kapcsolatos. A szerző véleménye szerint a személytelen szerkezetek köztes állapot hírnökei: eredetileg azt a világlátást tükrözik, amelyben a tudat ugyan már minden gondolkodási aktusban felfedezi a nominatív szubjektumot, de ingadozik az ige által kifejezett cselekvés vagy állapot valódi szubsztanciája tekintetében. Egyfajta animisztikus és kultikus világlátással is kapcsolatba hozhatóan olyan gondolkodási normákat tükröz, melyek szerint a természeti, a lelki, a sorsszerű állapotok, illetve folyamatok valamely külső, a mondatban nem jelölt szubjektum művei, az események által érintett dolgok vagy személyek legfeljebb másodrendű szubjektumként jelölődnek a mondatban.

A nominatívusz szemantikai funkcióját valójában csak akkor lehet megragadni, ha az igenem, a genus verbi kategóriájával párhuzamosan vizsgáljuk. Csakis az igenemek (aktívum, passzívum, medium) megléte teszi a nominatívuszt a mondat központjává, olyan univerzális szubjektum-esetté, mely bármely tárgyat, jelenséget, viszonyt kifejezhet, függetlenül attól, hogy a vele kapcsolatos predikátum tartalmát magában rejti, kívülről kapja, vagy kívülre irányítja. Nos, az igenem kategóriájáról a germán nyelvemlékek, sőt a mai nyelvállapot is bizonyítja, hogy nagyonis fiatal jelenség. A gótban például az igenemek következet-

len használata, az aktív formájú infinitívusz adott esetben szenvedő jelentésű alkalmazása, az ún. mediopasszívum eredetileg egyáltalán nem passzív jelentése stb. mind arra utal, hogy a germán nyelv akkoriban aligha ismerhette a szigorú értelemben vett passzívumot.

A legeklatánsabban a múlt idejű igenevek, melyeket R. de la Grasserie „a passzívum minimumának” nevez, mutatnak fel ilyesfajta ingadozást. Míg a jelen idejű participiumok mindig cselekvő jelentésűek, addig a múlt idejűek, formailag azonos felépítéssel, hol passzívok, hol aktívok, mégpedig – Kacnyelszon lényeges meglátása szerint – annak függvényében, hogy intranszítívok-e vagy tranzitívok. (Az esetleges kivételek a mai értelemben vett tárgy és a reális objektum különbségével magyarázhatók.) További fontos tény – már Potyebnya felfedezte a szláv nyelvekben –, hogy a participiumok után feltűnően gyakran lép fel, ma értelmetlennek tűnően, az *és* kötőszó (pl. *„reggel felkelvén és mondá”*), ami csakis arra vallhat, hogy a participiumok valaha sokkal inkább állítmányi jellegű kifejezések voltak, mint jelenleg. Ez az állítmányi igenév I + N formájú lehetett, ahol az I a participium alapjául szolgáló, igenemi szempontból közömbös ige formáját jelöli, az N pedig egy olyan névmási elem, melynek eredetileg kettős funkciója volt: intranszítív igék esetén a szubjektumot, tranzitív igék mellett pedig az objektumot jelölte. Mármost ez az elképzelés, hogy tudniillik egy és ugyanazon elem az ige jelentésétől függően hol a szubjektumra, hol az objektumra vonatkozott, az indoeurópai (azaz nominatív) tradíciók fényében szinte képtelenségnek tűnik – de hát tucatjával vannak olyan nyelvek, melyeknek alapvető mondat szerkezete ma is ezen az elven nyugszik. Ezek az ergatív nyelvek.⁹

A gondolatmenetnek ezen a pontján következik az ergatív mondat szerkezet, a casus ergativus és a casus inertiae (a „tehetetlen”, „passzív” dolog esete), ill. a nekik megfelelő mondatformák részletes leírása, melyben Kacnyelszon bőségesen támaszkodik Gabelenz, Pott, Schuchardt, Uhlenbeck, Trombetti, Finck, Marr, Mescsanyinov és mások kutatásaira (ezzel mintegy a kérdés történetét is feldolgozva). „Az a tény – konkludál a szerző –, hogy e jelenség, minden morfológiai változatossága mellett, számtalan nyelvben megfigyelhető, amellel szól, hogy ez a szerkezet nem véletlenek összejártsága folytán jött létre, hanem a mondat fejlődésének általános érvényű lépcsőfoka” (Kacnyelszon 1936: 63).

Az ergatív szerkezet – mutat rá Kacnyelszon – az ősi logikai (vagy, ha tesszük, logika előtti) mentalitás terméke. Az őskommunistikus világlátás azon korszakához tartozik, amelyben – a marxizmus klasszikusainak kifejezésével –

⁹ Az eddig használt és az adott vonatkozásban lényegében téves „passzív szerkezet” kifejezés helyett alapjában véve Kacnyelszonnak ez a műve teszi általánosan elfogadottá a – különben A. Dirr által 1928-ban javasolt – „ergatív szerkezet”, illetve az „ergatívusz” terminust. (Az „abszolút eset” – abszolútívusz – ilyetén elnevezését pedig néhány évvel később Mescsanyinov kezdeményezi.)

az individuum még nem szakadt le a nem köldökzsinórjáról; amelyben a természetéről és a társadalomról, illetve a társadalomról és az egyénről alkotott elképzelések még alig különbözöttek el egymástól. Minél inkább előrehalad azután a törzsiség felbomlása, minél önállóbbá válik az egyén, annál inkább differenciálódnak ezek a képzetek. Az őslógikai gondolkodásmód végső felbomlását a magántulajdon kialakulása hozza magával, amikor is a személyiség már mint önálló individuum, a tárgy pedig mint egy meghatározottságait önmagában birtokló szubsztancia lép fel a tudatban. Az ergatívuszi eset átmeneti állapotról tanúskodik: a tehetetlen tárgyat itt ugyan mint a cselekvés hordozóját fogják fel, ám ezt az aktivitást még sokáig a tárgyhoz képest külsődleges, alkalmi tulajdonságnak tartják – morfológiailag ez abban fejeződik ki, hogy az ergatívusz az inert esetből van levezetve, pusztán belőle való eset (legesség). Csak amikor a passzív–aktív osztályozási rendszer előáll, válik az ergatívusz az aktívnek elképzelt dolgokat megnevező esetté. Ily módon lesz belőle utolsó előtti lépcsőfok a nominatívusz mint eset kialakulásához, amely azután minden lehetséges predikátum szubsztanciájaként, hordozójaként szolgálhat.

Összefoglalásunk korántsem ábrázolja a szerző minden lényeges érvét a nominatív mondatfelépítés ergatív eredetéről, de talán ennyivel is érzékelteti, miért szerzett ez a mű azonnal nemzetközi elismerést Kacnyelszonnak.¹⁰ A legkevesebb, amit az értekezés tudománytörténeti érdemeiről elmondhatunk, hogy közvetlen előzményül szolgált Mescsanyinov 1940-es Általános nyelvészet című könyvéhez (1940), amely lényegében a nyelvtipológia történetének egyik klasszikus opuszként értékelhető, mint a mondattani tipológia alapvetése, egyszersmind a stadiális tipológia történetének legjelentősebb alkotása.

Térjünk tehát vissza Mescsanyinov koncepciójához.

Az imént említett két szempont, a mondattané és a stadiális, már a könyv alcímében is találkozik egymással: A stadiális problémájáról a mondat szerkezetének fejlődésében. A későbbiek szempontjából nem érdektelen leszögezni, hogy ebben a műben a mondattani stadiális vizsgálata Mescsanyinov számára alapjában véve maguknak a nyelveknek a stadiális osztályozását jelenti, más szóval az egységes glottogóniai folyamat minőségi (strukturális) ugrásainak felderítését a szintaxis fejlődési stádiumainak megragadásával. Míg a klasszikus nyelvtipológiában a morfológia volt, itt tehát egyértelműen a szintaxis válik azzá a nyelvi jelenségkörrel, amely az egész nyelv lényegét, s ezen keresztül az egész nyelv fejlődését megragadhatóvá teszi. Azt sem nehéz belátni, hogy ez a nyelvi szint a tudati fejlődés feltételezett stadiálisával is sokkal kézzelfoghatóbban asszociálódik, mint a morfológia. Így hát mind a tematika, mind a nagyívű általános nyelvészeti-nyelvfilozófiai keret a stadiális nyelvtipológia koncepcionális

¹⁰ Maga C. C. Uhlenbeck, az ergativitás addigi legnagyobb európai kutatója is igen pozitívan értékelte. Idézi Klimov (1981: 109).

kiteljesítését ígéri, és ez a szintézis a műben valóban létre is jön. Ez persze nem jelenti azt, hogy az egész kérdéskör (társadalmi–tudati stadialitás, egységes glottogónia, a szintaktikai típusok diakroniája) összefüggésében ne lennének felderíthetők olyan momentumok is Mescsanyinov könyvében, melyek az elméleti alapkérdések tekintetében hézagokra, az újrainterpretálás igényére, le nem zárt kérdésekre utalnak.

A mondatszerkezet stadialitását tárgyaló fejezetek alapevidenciája, hogy mai értelemben mind a szó, mind a mondat történelmileg létrejött kategória. Tartalmi szempontból kétségtelenül a mondat az ősből kettőjük közül. A mai nyelvekben megőrződött szintet megelőző, csak kikövetkeztethető ősi fázisban egyetlen fonetikai komplexumban nyilvánulhatott meg egy egész mondatnyi tartalom. A már dokumentálható szerkezeti szintek közül a teljes inkorporálást (bekebelezést) mutató mondat az első fokozat. Ilyen szerkezetet képvisel például a jukagír vagy a csukcs mondat. Két vagy több változtathatatlan elem egy szintaktikai egésszé egyesül, melyek közül az egyik központi válik, a többi meg ennek mintegy a jelzőjeként, konkretizálójaként lép fel; alakilag az ilyen komplexum az összetett szavak módjára szerkesztődik, ám tartalmilag: mondat – amelyben azonban nincsenek mondatrészek és szófajok, s maga sem jellemezhető az igeiség vagy névszóiség kritériumaival. Mivel sem a – későbbi szempontból kijelölhető – „szubjektum”, sem a „cselekvés” nem jelenhet meg „tárgyi”, „jelzői” stb. konkretizálók nélkül (hogy úgy mondjuk, nem lehet önálló megnyilatkozás), az ilyen nyelvekben a lehetséges „mondatok” és „szavak” száma egybeesik. Az egyetlen szintaktikai eszköz az elemek sorrendje. A második fokozat a tömbös inkorporálás (pl. gilják). Ez az első szerkezetileg is mondatnak nevezhető konstrukció, hiszen mondatoknál kisebb egységekből, szavakból áll, pontosabban két, önmagán belül az előbbi fokozat elvén épülő inkorporált tömbből, amelyek közül az egyik az alanyi, a másik az állítmányi komplexum. (Ugyanakkor ez tartalmilag nem feltétlenül azonos a mi felfogásunk szerinti cselekvő–cselekvés felosztással.) A tömbökön belül az egyes elemek még mindig nem köthetők szófajokhoz; a második tömbben megjelenik ugyan az állítmányiség jele, de ez az egész tömböt jellemzi, nem valamely elemét; a későbbi vonzatok (például a tárgy) pedig továbbra is csak inkorporált „koncretizálók”. Szintaktikai összefüggések jelzésére, mint korábban, csak a kötött sorrend eszköze áll rendelkezésre, mind a két tömb között, mind pedig a tömbökön belül. Ugyanezen észak-ázsiai nyelvekben (pl. a jukagírban) megfigyelhető azonban egy harmadik fokozat is, a szintaktikai komplexumoké (mai kifejezéssel szintagmáké). Itt az egymáshoz tartozó részek nemcsak sorrendjükkel, de már grammatikai eszközökkel is egyeztetődnek, következésképpen a mondattani funkciók jelölésével kialakul a szófajiságnak, mindenekelőtt az állítmány igeiségének morfológiai megnyilatkozása. Ez a fokozat tehát minőségi ugrást jelent az amorf mondatszerkezettől a morfológiailag megformált

felé. Magának az egyeztetésnek is két lépcsője van: az osztályjelölők segítségével történő (pl. szuahéli, zulu) és az indoeurópai nyelvekben megszokott grammatikai kongruencia. – Stádiumok-e egyben ezek a fokozatok? Nos, a megformáltság és az amorf jelleg között bizonyosan stádiumhatár húzódik. Hogy azonban az amorf fokozatok közül pontosan melyik tekinthető külön stádiumnak (netán az amorf jelleg maga a legalacsonyabb stádium) az nem egészen világos Mescsanyinov gondolatmenetében. Afelől mindenesetre nem hagy kétséget, hogy ezek egymásból álltak elő; ezek szerint azonban például a jukagírban az első fokozat csak megőrzött régiség a harmadik mellett, ami persze máris felveti a „mondatszerkezeti stadiális vagy nyelvi stádium?” kérdését.¹¹ A fokozatok mindenesetre a gondolkodás fejlődésének függvényei. Ezért aztán a fordítások a különböző stádiumú nyelvek között mindig pontatlanok – hívja fel a figyelmet a szerző.

A mai értelemben vett mondat – és egyben szó – kialakulásának magvát az igeiség kialakulása képezi, mely természetesen későbbi, mint az állítmányiség. A felbomló inkorporált rendszerből a szintaxis és a lexika több irányban fejlődhet tovább. Amikor a névszó és ige még egészen közel áll egymáshoz, párhuzamosan keletkeznek névszói és igei jellegű mondatok, majd az igei forma fejlődése következtében a névszói mondatok rovására teret hódítanak az igeiek. Ezzel összefüggésben a predikatív jelölő igei formánssá kezd átértékelődni. Másfelől, az igeiség alakulásától függően, különféleképpen értelmeződik a szubjektum, illetve ennek tartalmi viszonya is a predikátumhoz.

Milyen mondatszerkezetek állnak elő az inkorporálás felbomlását követően? Az aleut nyelv igejének elemzésekor Mescsanyinov kimutatja, hogy ennek alapját egy névszói forma képezi. Predikatív használatban úgy lesz ebből ige, hogy a már létező személyes névmások csatlakoznak a névszói alakhoz. A névszó + névmás kapcsolat és a predikatív funkció tehát együtt hozza létre az igét, mely így egyszerre mondatértékű is lesz, hiszen a névmási ragozáson kívül a szubjektumot is kifejezi. Ebben a névmási igeragozásban a szubjektumot tehát mint cselekvőt fogják fel. Megjegyzendő még, hogy ha a mondatban külön szubjektum és objektum is van (az előbbi csak harmadik személyben lehetséges), mindkettő független esetben áll. Az ily módon létrejött névmási jellegű predikatív szerkezet alternatívája (ugyanabban a nyelvben is, illetve másutt) a

¹¹ Az utólagos interpretációk maguk is ingadoznak annak megítélésében, hogy mely mondatszerkezeti típusokat tekintett Mescsanyinov egyben stádiumoknak is. Például Klimov (i. m. 46 kk.) szerint osztályokként Mescsanyinov csak három szerkezetet különböztet meg: a possesszív, az ergatív és a nominatív mondatfelépítést. Az 1975-ös Mescsanyinov-válogatás előszava az amorf–possesszív–ergatív–nominatív stádiumokat tulajdonítja a szerzőnek (Mescsanyinov 1975: 7). Maga Mescsanyinov azonban ott, ahol a kérdést nyíltan felteszi, ettől eltérő módon foglalja össze a fokozatokat, ill. stádiumokat.

posszesszív szerkezet. Ebben a predikatív formájú névszó a birtokos szerkezeteket követi, s a szubjektum már meghatározott függő (birtokos) esetben áll. Hogy az adott szerkezet birtokviszonyt vagy predikatív viszonyt fejez-e ki, a szintaktikai funkció kérdése. Az „apa háza” és „apa vevése” jelentésű kifejezések morfológiai felépítése egyaránt a birtokos–birtok sémát követi, ámde míg az előbbi önmagában nem áll meg, az utóbbi: mondat (‘az apa vásárol’). Az ilyen szerkezetben a szubjektum tehát a cselekvés birtokosaként áll előttünk. A birtokos névszói szerkezet predikatív funkcionálása egyben választ adhat arra a kérdésre is, hogy egyáltalán hogyan jöhetett létre a szubjektumnak bármely függő esettel való megjelölése. – Ez a függő eset azonban nem feltétlenül azonos a birtokossal. A csukcs nyelvben például, tranzitív igék esetén a cselekvő személy függő esete az eszközhatározós névszó alakját követi, funkciójánál fogva azonban a cselekvés végrehajtóját jelöli, vagyis ergatívuszi szerkezetet alkot. Alaktan-történeti megfontolások alapján nem zárható ki, hogy ez az ergatívusz (legalábbis bizonyos nyelvekben) a birtokos formára megy vissza, de valószínűbb, hogy ez a két felépítés az alanyi–tárgyi egyeztetésű szerkezetek párhuzamos, alternatív fejlődési módja: a gondolkodás vagy azt a mozzanatot ragadja ki, hogy a cselekvés valamely személy tulajdona, vagy azt, hogy általa hajtódik végre. Mindenesetre lényeges különbség a két szerkezet között, hogy az ergatív felépítés esetén a kétirányúan egyeztetett (tárgyas) és egyirányúan egyeztetett (intranszitiv) igék szubjektuma két különböző esetben áll, ami egyébként már önmagában is hangsúlyozza az utóbbiak szubjektumának nem-aktív jellegét. Ezt erősíti tovább, az objektum és a nem-aktív szubjektum azonos esetalakja, ami így azután se nem nominatívusz, se nem akkuzatívusz, hanem abszolút eset. – A szubjektum függő esetére további lehetőségek is vannak. Bizonyos nyelvekben (pl. a grúzban) az igék egy csoportja, nevezetesen az érzékelést, érzést jelentő igék mellett a szubjektum részeshatározó esetbe kerül. Ez az affektív mondat szerkezet formai sajátossága. Tartalma szerint az ilyen mondat élesen elkülönül az ergatív és posszesszív mondatoktól, amennyiben benne a szubjektum – és ezen keresztül az egész szerkezet – (a szó eredeti, nem-nominatív értelmében) passzív. A szubjektum itt egy cselekvés eredményének átélője, elszenvedője, még ha ez a cselekvés valakire vagy valamire irányul is.¹² A szóban forgó mondat szerkezet Mescsanyinov részletes elemzése szerint történetileg későbbi, mint az előbb tárgyaltak (feltételezi a gazdag morfológiát és az igék szemantikai csoportokra bomlását), ám valamikor nem korlátozódott az érzékelést, érzést

¹² Mescsanyinov szerint egy „az apának szeretett a fia” módon modellálható (‘az apa szereti a fiát’ jelentésű) grúz mondatban voltaképpen két passzív tag szerepel. Az egyik az állapot szubjektuma (nominatív szemszögből az objektum), itt a fiú, aki a szeretettség állapotában van, a másik a szituáció egészének érintettje, akivel mindez megtörténik, aki mindezt passzív módon átérzi: az apa. A grúz mondatban az előbbi nominatívuszban, az utóbbi pedig részeshatározó esetben áll.

jelentő igékre. Az ilyen mondat szemantikájában eredetileg az objektum a központi tag, és a rá irányuló cselekvés csupán másodlagosan hat ki arra a személyre, akit ma szubjektumnak fognak fel. Ez a mondatstruktúra Mescsanyinov szerint gondolatilag a nominatív nyelvek (ma már természetesen mindezekről elkülönülő) passzív mondatszerkezetével közös eredetű. Amennyiben benne ma már a datívuszi alakot fogják fel szubjektumnak, az affektív szerkezet sorsa eklatáns példája egy megkövült forma funkcionális átértelmezésének.

Végül a lokatív mondatszerkezetre az jellemző, hogy benne a birtoklás vagy affektus szubjektuma a tárgyi predikatív kifejezés helyhatározói konkretizációjaként lép fel. Mindezek a mondatfelépítési módok bekapcsolva most már a nominatív szerkezetet (és az annak megfelelő passzív szerkezetet) is, különféleképpen együttélhetnek akár egyazon nyelvben; váltakozásuk függhet az igék tranzitivitásától, jelentésétől, sőt néhol a használt igeidőtől; fakultatív használat is előfordul. Az avar vagy az udi nyelvben Mescsanyinov hat különböző mondatfelépítést is felfedez, rámutatva kikövetkeztethető relatív kronológiájukra. Az utóbbi tekintetben természetesen ő is az ergatív szerkezet nominatívba való átalakulását tárgyalja a legrészletesebben, különböző kaukázusi nyelvek, különösen pedig a grúz nyelv elemzése alapján, aholis az ingadozás illetve átmenet a különböző igeidők eltérésében szinte tetten érhető.

Mindezen mondatszerkezetek elkülönítésekor Mescsanyinov eminens kritériuma a mondat két főtagja, a szubjektum és a predikátum közötti kapcsolat. A predikátum elemzése azonban maga is egy belső alapviszonyt tart szem előtt: a cselekvésszó és az objektum viszonyát. Az egész vizsgálódás elméleti keretét így tehát a szubjektum–ige–objektum, s mivel az igének ige voltához nemegyszer kétség férhet, helyesebben szólva alapjában a *szubjektum–objektum viszonyok meghatározása* adja.¹³ Így az elemzés elmélyítését mindenképp az ige, az igei szerkezetek, a mondat és a mondatrészek még részletesebb feldolgozása jelentheti – nem véletlenül koncentrálnak Mescsanyinov, a stadiális szempontját némileg háttérbe szorítva, éppen mondat- és szófajttörténeti kérdé-

¹³ A szóban forgó kérdést Mescsanyinovnak ez a műve a negyvenes évek végéig tartó kihatással a tipológiai vizsgálódások centrális tárgyává teszi. Idézet A. P. Riftyin 1946-os előadásából: „A nyelv grammatikai magvában van egy központi viszony, amely meghatároz minden egyéb viszonyt mind ebben a magban, mind rajta kívül. Ilyen viszonynak kell tartani véleményünk szerint a szubjektum–objektum-viszonyokat. Ezek mindenekelelt a társadalmi gyakorlat reális szubjektumainak a társadalmi gyakorlat objektumaihoz való viszonyait tükrözik. És ahhoz hasonlóan, ahogyan a társadalmi fejlődés minden egyes lépcsőfokán a társadalmi szubjektum viszonya az objektumhoz meghatározza a szubjektumok egymáshoz való viszonyát, ezeknek a viszonyoknak a felfogását, s ugyanígy az objektumok és kapcsolataik megértését is; a szubjektum–objektum viszonyok a mondatban hasonlóképpen gerincét és meghatározó elvét képezik minden más viszonynak. Ezért válnak tehát számunkra alapkritériummá”, Riftyin 1946: 22, idézi Klimov (i. m. 34).

sekre a most ismertettet követő fontos műveiben.¹⁴ Ami mármost magát a stadiális kérdését illeti, ebben Mescsanyinov elméleti törekvései egyértelműek ugyan, nevezetesen a grammatikai rendszer minőségi változásai mögött kimutatni a tudati normák és végső soron a társadalmi gyakorlat átalakulását mint alapot, gyakorlatilag azonban ez a program inkább a grammatikai elemzés „előkészítő” stádiumában marad. A műben egyfelől világossá válik, hogy a nyelvtipológia központi klasszifikációs elvének a mondatszerkezeti típusok felderítésének kell lennie, s e típusokat Mescsanyinov érdekesítő és meggyőző módon ki is mutatja; másfelől elméletileg mindez új fogódzókat kínál az egységes glottogónia és ennek stadiális fejlődése¹⁵ tekintetében is – a két program konkrét egymásra vonatkoztatását azonban végső soron nem sikerül megoldani.

A negyvenes évek első fele a stadiális elemzések széles körű gyakorlati kiterjesztésének időszaka a szovjet általános nyelvészetben. A kutatások nemcsak az indoeurópai és kaukázusi nyelveket érintik, hanem behatolnak az orientalisztikába, turkológiába, finnugrisztikába stb. Ezek a kutatások, konkrét, az adott nyelvre vonatkozó eredményeiken túl – melyekkel itt most nem feladatunk foglalkozni – természetesen magát az alkalmazott keretelméletet is befolyásolják, minthogy nemegyszer hallgatólagosan vagy kimondottan korrigálják is annak bizonyos téziseit. A skála igen széles: a feltételezett stádiumok továbbbraztezésének igényétől a stadiális alapelveinek megkérdőjelezéséig terjed. Ismerkedjünk meg néhány ilyen jellegű tanulmánnyal az évtized közepéről illetve második feléből.

Az elmélet gazdagító módosításának jó példája D. V. Bubrihnak elsősorban finnugor nyelvek vizsgálatára alapozott elképzelése a verbális mondat stadiálisának kérdéséről (1946). Bubrih szerint az igei mondat szerkezetének értékelésénél alapvetően azt a kettős kritériumot kell szem előtt tartanunk, hogy milyen a cselekvőnek a cselekvéshez való viszonya, és mennyire tükröződik a cselekvő fogalmi lényege az őt jelző szó mondatbeli helyzetében. Ebből a szempontból szerinte alapján háromféle szerkezet áll szemben egymással. Az egyik a nominatív, melyben a cselekvőnek a cselekvéshez való viszonya független a cselekvés tranzitív vagy intranszítív voltától. Az ilyen szerkezetben az alany

¹⁴ A legjelentősebbek Mescsanyinov 1945 és 1948.

¹⁵ Ez a két szempont sem függ abszolút módon egymástól Mescsanyinov gondolatmenetében. Amikor azt fejtegeti, hogy a nyelvi fejlődés monizmusa, amely maga után vonja a nyelvi formák egymásból való előállítását, az egyik minőségi állapotból a másikba vezető történeti fejlődés számára nemcsak egyetlen utat jelöl ki, lényegében elválasztja a konkrét történeti változásokat a törvényszerű stadiális sémától; más szóval nyitva hagyja az utat az egységes glottogónia stadiális alternatívítása felé, értve ezen, hogy egy adott nyelv számára nem kötelező az összes stádium bejárása, még ha az általa ténylegesen bejárt stádiumok sorrendje nem kevésbé szükségszerű is.

mondatbeli helyzetét (és, ha van esetrendszer, a nominatívuszt, illetve valamely neki megfelelő esetet) használjuk a cselekvő kifejezésére az aktív, s az objektum kifejezésére a passzív szerkezetben; aktív szerkezet esetén a tárgy mondatbeli helyén – ha létezik esetrendszer – akkuzatívuszban (illetve valamely ennek megfelelő esetben) áll az objektum, passzív szerkezetnél pedig valamely határozói bővítmény helyén és, ha van ilyen, valamely függő esetben áll a cselekvő megnevezése. A másik szerkezetet Bubrih abszolútívnak nevezi. Itt a cselekvő más-más viszonyba kerül a cselekvéssel, aszerint, hogy az tárgyas-e vagy intranszitiv. Az ilyen szerkezetek esetében nincsen a nominatív felépítés aktív–passzív szembenállásának megfelelő alternatíva: a cselekvési helyzet központja – ami tranzitív cselekvések esetén az objektummal; intranszitivak környezetében pedig a szubjektummal azonos – az első helyre kiemelt mondatrész, ez szerepel tehát az alany helyén ún. abszolút esetben; továbbá, ha a cselekvés tárgyas, a cselekvőt valamely határozói bővítmény mondatbeli helyén, s valamely függő esettel fejezzük ki. Ez az abszolútív szerkezet – a látszólagos hasonlóság ellenére – nem azonos azzal a harmadik felépítésmóddal, amelyet tulajdonképpen ergatív mondatnak nevezünk, ez utóbbiban ugyanis a cselekvő – függő esetének megtartása mellett – szórendileg első helyre kerül, s az igét már formálisan egyeztetik is vele. Elméleti megfontolásokon túl a finnugor nyelvek, különösen a mordvin elemzése alapján Bubrih az abszolútív szerkezetet tartja a legősibbnak a három felépítés közül, s kimutatja, hogyan jöhetett ebből létre később egyfelől a nominatív, másfelől az ergatív szerkezet. (Ezzel persze hallgatólagosan cáfolja a nominatívnak az ergatívból való eddigi eredeztetését.) Ettől függetlenül a nominatív szerkezet megszilárdulását ő is későbbre teszi, mint az ergatívét.

Más, az indoeurópai nyelvek szerkezetére vonatkozó ekkori kutatásokban is – kimondva vagy kimondatlanul – kulcskérdéssé válik a prenominatív stádium ergatív jellegének hipotéziséhez való viszony. A. V. Gyesznyickaja (1947) például az indoeurópai nyelvek tárgyesetének eredetéről írott cikkében hallgatólagosan elveti ezt a feltételezést, holott lényegében ugyanazon tényeket és ugyanazon stadiális-elv alapján vizsgálja, mint a harmincas években Bihovszkaja vagy Kacnyelszon. Ő is az indoeurópai névszók eredeti kettős osztályozásából indul ki, elfogadva azt a lényegében Bopp óta közismert magyarázatot, miszerint a nominatívuszi *-s* eredetileg a potenciális szubjektumok (az élők) végződése volt. Véleménye szerint azonban nem-alanyi funkcióban mind ezek a szavak, mind pedig az eredetileg csakis objektumokat jelölők megformálatlanok voltak; ez az alak meghatározatlan, általában vett határozói–jelzői funkciót töltött be. A sokszor elemzett *-m* formáns – eredetileg alighanem pusztán a meghatározottság jelölésére – először az életteleneknél, s ott is csak egy bizonyos tőtípusnál lépett

fel.¹⁶ Nem-alanyi pozíció esetén ez azután áterjedt az élők osztályára is – ettől kezdve „eset” tehát ez a forma, de sokáig döntően még mindig abban a meghatározatlan funkcióban, mint a megformálatlan alak a többi tőtípusban. Más, kézzelfoghatóbb határozói–jelzői jelentésű esetek létrejötte, s nem utolsó sorban az igenemi rendszer meg a tranzitivitás-viszonyok kidomborodása teszi azután ezt a formát a legközvetlenebb igei bővítmény esetévé, a mai értelemben vett akkuzatívusszá. Mint látható, ez a gondolatmenet, miközben stadiális jellegű különbséget tesz a mai összefüggések és az eredeti indoeurópai állapot között, voltaképpen nemcsak hogy nem említi, de (főleg az eredeti „meghatározatlan eset” kategóriáján keresztül, ami semmiképpen sem azonosítható a cselekvés által érintett tárgy fogalmával) logikailag ki is zárja az ergatív hipotézist a tárgyeset eredetének magyarázati lehetőségei közül.

M. M. Guhman (1947) már *expressis verbis* is elutasítja a prenominatív stádiumnak az ergatívval való azonosítását az indoeurópai nyelvrendszer stadiális fejlődéséről szóló tartalmas dolgozatában, melyben egyébként a stadiális elemzés egyéb evidenciáihoz is alkotó kritikával viszonyul. Az indoeurópai nyelvek morfológiai és szintaktikai rendszerében feltárható ellentétes strukturális tendenciák prehistorikus rendszerváltozást tükröznek – mondja –, a kérdés lényege tehát annak felderítése, milyen is volt ez a prenominatív stádium. Úgy látszik, pusztán az alanyi–tárgyi viszonyok elemzésével ezt nem lehet pontosan meghatározni, ehhez egy újabb kritérium szükséges: a szó–mondat viszony feltárása. A két szempont összefügg egymással, a szó mondatbeli elkülönülésének mértéke ugyanis nem egyszerűen a szófajok morfológiai differenciájával mérhető, hanem éppen ezen alanyi–tárgyi összefüggésekkel való viszonya alapján is. A szerző ennek figyelembevételével részletesen megvizsgálja az indoeurópai nyelvek mindazon morfológiai és szintaktikai jellegzetességeit, melyeknek történeti létrejötte, tehát valamikori hiánya, illetve eltérő jellege az indoeurópai nyelvek belső elemzésével kimutatható.¹⁷ Itt csak utalhatunk ezekre a momentumokra. A főnév és ige hajdani egybeesését bizonyítják a közös relatívto–képző szuffixumok, a főnevek és az archaikus atematikus igék tömorfémáinak egybeesései, a többes szám harmadik személy morfémájának etimológiai azonossága az aktív participium képzőjével stb. Az állítmányi funkció ma az igével kapcsolódik

¹⁶ Mégpedig az *-o* tövűeknél. Következésképpen fel kell figyelni arra, hogy az *-m* más tőtípusokban a neutrumban sem általános; de még az *-o* tövűeknél is ingadozás lehetett, amit egy sor olyan indoeurópai nyelv bizonyít, ahol az *o*-tövek alakjai egészen biztosan nem vezethetők vissza valamikori *-m* végződésre. Gyesznyickaja e kérdésben tehát hallgatólagosan bizonyos tények túlértékelését veti elődei szemére.

¹⁷ Ez a hozzáállás is hallgatólagos elhatárolódásnak tekinthető a korábbi módszertől, mely a nominatív nyelvek múltjának magyarázatát szinte azonnal a genetikailag és persze tipológiailag nem-rokon nyelvek tanúságával kezdte.

össze, ám az igenevekből, melyeknek szerepe – eredetileg morfológiai differenciáció nélkül – az állítmányiságtól a jelzői funkcióig terjedt, kikövetkeztethető egy korábbi stádium, ahol ezek önmagukban pusztán valamely folyamattal összefüggő minőséget fejeztek ki. Bizonyos tőszavakban eredetileg nem vált el a cselekvő személy, a cselekvés eredménye és a cselekvés megnevezése, ugyanez a melléknévi és főnévi igenevek formánsaiból is kimutatható. Az állítmányi névszó cselekvő vagy szenvedő értelmezése nem alaktani jegyeiktől függött, hanem a szomszédos igék tárgyias vagy tárgyatlan jellegétől. Mindezek a jelenségek a szónak mint a beszéd egységének önállótlanásával, konkrét értelmezésében az éppen adott kontextus általi meghatározottságával függnek össze. Ha ehhez hozzátesszük az indoeurópai típusú alany egyetemes, tehát az igében kifejezett tartalom vonatkozásában semleges kategóriáját, s a nominatív struktúrában rendszeridegenként többé-kevésbé továbbélő affektív szerkezeteket, akkor végül is tények egész sorozatával, összefüggő koordináták hálózatával lesz kimutatható a nominatív és a prenominatív stádium szembenállása. További kutatásokat igényel most már a szerző szerint a prenominatív stádium belső összefüggéseinek megállapítása; ez az elemzés persze a későbbiekben e stádiumon belül is több réteget tárhat fel.

Ezekben a most bemutatott dolgozatokban a stadiális tipológia továbbfejlesztésének, módszertani módosításának, belső kritikájának igényével találkoztunk. Volt azonban példa külső, teljes egészében negatív bírálatra is. Ilyen többek között a huszadik századi komparatvisztika jeles alakjának, a lengyel J. Kuryłowicznak 1946-os lvovi előadása. Szerinte szó sem lehet arról, hogy az ergativitás és a nominativitás szembenállása stadiális jellegű legyen. Összehasonlító táblázata szerint mind a nominatív, mind az ergatív nyelvekben a mondat szerkezeteknek három-három típusú funkcionális elosztását fedezhetjük fel. Az első típusban egy szubjektumot, igét és objektumot tartalmazó mondatot csak egyféleképpen lehet felépíteni: *a nő főzi a húst* (nominatív), *a nőtől főzetik a hús* (ergatív). A második típusban ezeken kívül létezik egy-egy, az első szerkezet jelölt tagjára vonatkozó hiányos szerkezet: *a hús főzetik* (nominatív), illetve *a nő főz* (ergatív). Végül a harmadik típusban az első típus egyetlen mondat szerkezetének van stilisztikai variánsa is, az első kettőn túl tehát létezik: *a hús főzetik a nőtől* (nominatív), illetve *a nő főzi a húst* (ergatív). Kuryłowicz szerint, ahol a kifejezésnek nincsenek variánsai, ott a gondolkodás különbsége egyáltalán nem tükröződhet a szerkezetben. (Bármit gondol is a beszélő, nem az ő elhatározásán múlik, hogy a cselekvőből vagy az objektumból kiindulva építi-e fel a mondatot.) Ahol vannak stilisztikai variánsok (tehát a harmadik esetben), ott viszont pusztán az a különbség áll fenn a nominatív és az ergatív nyelvek között, hogy az egyiknél az objektumból, a másiknál a szubjektumból való kiindulás lesz a stilisztikailag nem-elsődleges, kiemelt szerkezet. A

nominatív és az ergatív felépítés tehát egyenértékű, nem tükröz különböző gondolkodást. De akkor nem is tartozhatik két különböző glottogóniai stádiumhoz.¹⁸

Kuryłowicz gondolatmenete – ha nem makulátlan is – egy dologra mindenképpen felhívja a stadiális híveinek figyelmét: úgy látszik, hogy a mai állapotban vizsgált ergatív és nominatív nyelvek szerkezetében nem találunk olyan jeleket, melyek az ergativitás szükségszerű archaikusságát, vagy különösen éppen prenominatív jellegét bizonyítanák. Más kérdés, hogy a szerző ebből azonnal arra a következtetésre jut (Kuryłowicz 1946: 393), miszerint maga az alapkérdés semmis: „Ha létezett is a nyelvfejlődésben stadiális, a rendelkezésünkre álló anyagokban nem hagyott nyomot”. Igazán komolyan azonban ezt az ítéletet már csak azért sem lehet venni, mert Kuryłowicz itt teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a kérdés összes többi vonatkozását, hogy mást ne említsünk, mindazokat a kutatásokat, amelyek az ergativitástól teljesen függetlenül mutatták ki egy valamikori prenominális stádium létét az indoeurópai nyelvekben.¹⁹

A fenti típusú kiegészítések, módosítások és bírálatok a negyvenes évek végére elengedhetetlenné tették a stadiális tipológia vezető alakjai számára, hogy számot vessenek irányzatuk eddig elért eredményeivel, egyszersmind tudatosan megszabaduljanak az elmélet bizonyos tarthatatlannak bizonyult ballasztjaitól. Az át-

¹⁸ Kuryłowicz látszólag lefegyverző logikájának rejtett elégtelensége abból adódik, hogy amennyiben egyáltalán használja a szubjektum és objektum kategóriáját (nála agens és patiens), eleve eldönti a gondolkodással való összefüggés kérdését, hiszen ezeket ebben az esetben – így vagy úgy – kötelezően kifejezendő kategóriáknak tartja (és végső soron ezért közömbösnek, hogy melyikük a kiindulópont és melyikük a függő esetlakkal megjelölt tag).

Ha a kétféle konstrukcióból indult volna ki (előadása elején említi is, hogy van olyan nyelv, ahol a passzívumot csakis ilyenekben használják), akkor a kétféle, nála prekonceptiózusan hiányosnak ábrázolt szerkezet között mégiscsak kénytelen lett volna elvi különbséget látni (vagy pedig összevethetetlennek tartani őket – de akkor egyenértékűek sem lehetnek). Ezenkívül az ignoratio elenchi logikai hibájába esik, amikor az egyes beszélő gondolkodásbeli választásairól beszél a kétféle mondatfelépítés mögötti gondolkodásbeli különbség helyett. Az, hogy a beszélőnek van-e kifejezési alternatívája, valójában se nem bizonyítja, se nem cáfolja, hogy ahol a szóban forgó mondatok grammatikai felépítése között elvi különbség áll fenn, ott ez a mögöttes gondolkodásmód következménye. (Sőt, ez a kérdés éppen akkor válik igazán élessé, ha a beszélőnek nincsen választási lehetősége.)

¹⁹ Félreértések elkerülése végett szeretném hangsúlyozni, hogy itt Kuryłowicz formalista hozzáállásának bírálatáról van szó, nem pedig a stadiális hipotézis védelméről. Nyitva hagyva azt a kérdést, hogy elfogadható-e Kuryłowicz végső ítélete, arra kívántam rámutatni, hogy érvelése sem a kiinduló tételek tartalmassága, sem a következtetések logikai precizitása tekintetében nem tekinthető kielégítőnek. (Ugyanez vonatkoztatható egyébként arra a gondolatkísérletére is, melyben egy eredeti mondattani sokszínűségből egyes szerkezetek véletlenszerű kiesésével „állítja elő” a nominativitás illetve ergativitás látszatát. Kérdés, hogy ez a séma mennyiben vonatkoztatható a nyelvek tényleges történetére. S még ha igen is: hogyan állt elő ez az eredeti állapot?) Summa summarum: az alapkérdést Kuryłowicznak valójában sem semmissé nyilvánítania, sem megoldania nem sikerül dolgozatában – így azután végkövetkeztetése pusztán deklaráció marad.

fogó értékelést végül Kacnyelszon végezte el 1947-es, a szovjet általános nyelvészet, ezen belül a stadiális tipológia akkori helyzetéről szóló tanulmányában.

A helyzetfelmérést Kacnyelszon az irányzat önbírálatával kezdi. „A szovjet nyelvtudomány még nem dicsekedhetik azzal, hogy megalkotta volna a mondat stadiális fejlődésének többé-kevésbé végleges sémáját. Nem rendelkezünk még sem a legfontosabb stádiumok általánosan elfogadott periodizációjával, sem pedig ezeknek a gondolkodás fejlődésének folyamatához kapcsolódó, elegendően teljes és konkrét jellemzésével. De az alatt a tizenhárom év alatt, amely Ny. Ja. Marr akadémikus halála óta eltelt, nem keveset értünk el ebben az irányban” (Kacnyelszon 1947: 389).

A stadiális tipológiának a szintaktikai kutatások alapján kidolgozott, egyébként továbbra is paleontológiai nevezett módszerét ezekután a következő tételekben foglalja össze:

„1. A nyelvi stádium azon mondattani viszonyok összessége, amelyek a nyelv valamely fejlődési fokán adva vannak. A mondat szerkezetét meghatározó szintaktikai viszonyok: a mondatrészek viszonyai és a mondatot egészében véve meghatározó modalitásviszonyok.

2. A mondatrészek viszonyai nemcsak a nyelv grammatikai felépítését határozzák meg, hanem a szókincs szemantikai struktúráját is. A mondattani viszonyok alapján jön létre a szavak szófajok szerinti csoportosulása.

3. Hogy felderítsük a szintaktikai viszonyokat, amelyek a nyelv egész világrendjének a fundamentumát képezik, bonyolult előkészítő munka szükséges a nyelv egész morfológiai struktúrája tekintetében és a formális grammatikai kategóriák elkülönítésében az univerzális jelentésű kategóriáktól.

4. A hagyományos nyelvtan azon a meggyőződésen alapult, hogy az olyan kategóriák, mint a szubjektum, predikátum stb., ha kaphatnak is különböző alaki megjelenítést, lényegében szilárdan rögzítettek maradnak. Valójában azonban kiderült, hogy ezek folyékony kategóriák, és a fejlődés eltérő stádiumaiban minőségileg különböznek.

5. A mondat fejlődő kategóriái közvetlenül tükrözik a gondolat, az ítéletalkotás történetét. A mondat kategóriái végső soron egybeesnek a gondolkodás történelmileg változó kategóriáival. Ebben a történelmi felfogásban feloldódik a grammatika és a logika hagyományos elkülönítése, és megérnek a szükséges előfeltételek a gondolkodás konkrét, egy sor tudományra alapozott történetének kidolgozásához (...)” (Kacnyelszon 1947: 398–390).

Ezekben a tételekben, a módszeren túl, valójában rövid foglatatát kapjuk a stadiális tipológia szinte minden jelentős állításának, melyet a negyvenes évek végén – de, legalábbis logikailag, még az alább tárgyalandó újabb mescsanyinovi koncepciómódosítás előtt – az irányzat bármely híve a magáénak vallhatott. Talán csak az egységes glottogónia tételét kell hozzátennünk, hogy pontosan érzékeljük, mit is értett Kacnyelszon azon, hogy a nyelvről szóló új tanítás, pon-

tosabban annak a stadiális tipológiában megtestesülő konkretizációja dialektikusan megoldja az egyes nyelvek felépítésében megnyilvánuló univerzális és individuális momentumok viszonyára vonatkozó kérdést. „A nyelvek felépítésében nemcsak a hasonló és közös vonások, hanem a nyelvek strukturális különbségei is az egységes glottogóniai folyamat egyes megnyilvánulásai. A nyelv egyetemes ellentmondásos fejlődése vezet mind az általános momentumok, mind az egyes nyelvek felépítése közötti eltérések kialakulásához. Azt mondhatnánk, hogy az, ami minden nyelv felépítésében közös, az egyetemes emberi gondolkodás fejlődésének folyamatát tükrözi, a különbségek pedig a hangalaki megformálás sokféleségének folyamányai – ha a hang és jelentés egysége a nyelvben nem öltene bonyolult formákat, minek következtében a beszéd gondolkodási kategóriái sem mindig tiszta, univerzális formában lépnek elénk. Összességében a nyelvek alakulásának történetében világosan el lehet különíteni két összefonódó áramlatot, melyek a forma és tartalom eme dialektikáját tükrözik, két kereszteződő vonalat, kétféle történelmi folyamatot. Az első típusú történetiség: a nyelv stadiális tipológiája, amely az univerzális, különböző nyelvekben megismétlődő, törvényszerű fejlődési fokozatokban mutatkozik meg; a második típusú: a nyelv materiális és formális története, a hangkészlet és a grammatikai technika konkrét története, mely különféleképpen alakul a különböző nyelvekben” (Kacnyelszon 1947: 387–388).

Az a kérdés, hogy hogyan is kell elképzelnünk a glottogóniai folyamat egységét, tizenhárom évvel Marr halála után Mescsanyinov számára is újradefiniálандónak tűnik. „Ez az egység – írja 1947-ben²⁰ – egyáltalán nem csak a tőszavak azonosságában vagy a grammatikai formák hasonlóságában nyilvánul meg. Nem kevésbé, sőt még világosabban megmutatkozik ezek különbségeiben, ha figyelembe vesszük a mind a szóban, mind a szintaktikai szerkezetekben megtestesülő és az egyesítő elvet jelentő tartalmat, a funkció azonosságát. Alapjában a forma és a tartalom kérdéséről van szó. De ezek is végtelenül dialektikusan kapcsolódnak egymáshoz, minthogy mindkettő maga is permanens mozgásban van. Változnak a formák; változnak az aktuális képzetek is. Nemcsak a grammatikai kategóriák, de a fogalmi kategóriák is különböző fejlődési fokozatokat jártak be. A régi nyelvtani forma új tartalmat is kaphat. Ezért azután egy és ugyanazon tartalmat, egy és ugyanazon fogalmakat különböző eszközökkel lehet kifejezni, melyek történelmi használatuk során nem ritkán át is értelmeződnek. Így például napjaink jafetikus nyelvei, miközben megőrzik a nyelv történetileg létrejött felépítését, ma már ugyanazokat a fogalmakat fejezik ki vele, amelyeket az indoeurópai nyelvek az ő saját nyelvfelépítésükkel, mely fejlődése során más utakat járt be.”²¹

²⁰ Mescsanyinov (1947a)

²¹ Mescsanyinov (1975: 333)

A glottogóniai folyamat ilyenén felfogása természetesen megkérdőjelezi az egész iskola központi alapelvének és terminusának, a nyelvi stádiumnak az elméleti státuszát. A bizonytalanság oly nyilvánvaló volt, hogy magának Mescsanyinovnak a kezdeményezésére a Nyelv és Gondolkodás Intézetének összehasonlító nyelvészeti kabinetje 1946/47 fordulóján speciális tudományos ülésszakot szentelt a stadiális problémájának a nyelvtudományban. Ennek vitaindítójául készült Mescsanyinov A stadiális problémája a nyelv fejlődésében című tanulmánya,²² mely az irányzatnak ismét új, s ezúttal végső fordulatot adott, még ha ez utóbbi momentumot magának a vitának a résztvevői nem láthatták is át teljes jelentőségében.

A fordulat lényege annak a kimutatása volt, hogy bár a stadiális elemzés egy egész korszak tipológiájának módszertani, fogalmi és irányultsági keretet nyújtott, éppen legalapvetőbb fogalmára, a stádiumra nézve sok minden homályban maradt, s így azután az sem vált világossá, mikor is beszélhetünk egy nyelvben stadiális átmenetekről, minőségi változásokról. Az világos, hogy egy stadiális váltás az egész nyelvi rendszert érintő mély átalakulásokat követel. Már azt sem csupán egyes jegyek, hanem csak egész jegycsoportok differenciája alapján jelenthetjük ki, hogy két rendszer szemben áll egymással. De még a szembenállás alapján sem feltétlenül lehet közöttük időrendi egymásutániséget megállapítani.

Miben lehet megragadni a stádiumok lényegét? A XIX. század morfológiai jegyeket állított szembe, amikor struktúrákat akart megkülönböztetni – mondja Mescsanyinov –, így jött létre az amorf–agglutináló–flektáló–analitikus felosztás. Az új tipológia szintaktikai jegyeket választ, amikor az amorf–posszesszív–ergatív–nominatív típusokat különíti el. Valószínű, hogy az utóbbi osztályozás mellett szól a nyelv és gondolkodás viszonyához való szorosabb kapcsolódása. De ez a két – végső soron egyaránt formális – klasszifikáció voltaképpen nem zárja ki egymást, párhuzamosan létezik, miközben egyik sem garantálja, hogy a tipológiai különbségek szisztémáján túl egyszersmind a stadiális periodizációt is megadja.

Ami a szintaktikai sémát illeti, a probléma lényege abban áll, hogy a mondat-szerkezetek rendszere nem azonosítható maguknak a nyelveknek az osztályaival. Előfordul ugyanis, hogy egy és ugyanazon nyelvben egyenrangú módon több mondatfelépítés is létezik (például a grúzban három is), ebből azonban abszurd következtetés lenne az adott nyelvet egyszerre több stádiumba besorolni. Vagy ugyanilyen alapon a szamojéd nyelveket például egyetlen stádiumhoz sem köthetnénk, hiszen bennük az alanyeset és tárgyeset megkülönböztetése nominatív, az ige két irányú, a tárgy meghatározottságára is utaló egyeztetése viszont – Mescsanyinov így véli – ergatív vonás. (Az sem segít, ha átmenetinek nyilvánítjuk ezt a mondatfelépítést, ugyanis ehhez tudnunk kellene, hogy ténylegesen

²² Mescsanyinov (1947b)

mozgásban van-e, s ha igen, honnan és hová tart: még nem egészen ergatív vagy még nem egészen nominatív?) Bárhogy álljon is a dolog, ha arra kényszerülünk, hogy egy nyelvet egyszerre több stádiumba (netán egybe se) soroljunk, abból csak az következhet, hogy magának a stádiumnak az értelmezése hibás. A nyelvek maguk ugyanis nem esnek részekre, adott pillanatban organikus egészet képeznek, így hát – ha a stádium egyáltalán jelent valamit – mindegyiküknek egy meghatározott stádiumban kell lennie. A mondatszerkezet és a stádium azonosításának téves voltára másfelől az olyan nyelvek mutatnak rá, melyek egymástól eltérő mondatszerkezetük ellenére sem sorolhatók különböző stádiumokhoz. A possesszív mondatfelépítésű lak nyelv például stadiálisan nem különíthető el ergatív rendszerű szomszédaitól (avar, lezg, dargi); ugyanis a lényeg nem a szubjektum konkrét esetalakja, hanem az a tendencia, hogy a nyelv szerkezetileg is szembeállítsa egymással a produktív és a nem-produktív cselekvéseket. Így hát a stádiumok, úgy látszik, többrendszerűek is lehetnek.

Módszertani hiba formális különbségekből azonnal hierarchikus eltéréseket kikövetkeztetni, nem is beszélve a kronologikus besorolásokról – érvel Mescsanyinov. Ugyanazt a feladatot még azonos rendszerű nyelvek esetében is különböző megjelenési formák láthatják el. Az ergativitás például a lezgba elsősorban a főnévben fejeződik ki, az abházban az igében, a dargi nyelvben mindkettőben. A különbségekben megnyilvánuló tendencia itt alighanem az azonos feladat eltérő megoldása – ám nem állíthatjuk, hogy ezek a lehetőségek logikailag vagy időrendileg követik egymást. Adott esetben természetesen bizonyítható lehet, hogy – mondjuk – valamely nyelv ergatív szerkezete korábban possesszív mondatfelépítésre megy vissza, ámde korántsem szükségszerű, hogy ennek más nyelveknél is így kellett lennie.

Ugyanezt a módszertani tévedést követhetjük el, ha a különböző mondatrendszereket gondolkodásbeli differenciákra akarjuk visszavezetni. „Az alany nagyszámú esete, később kettőre, sőt egyetlenre csökkenése arról tanúskodhat, hogy a szubjektumnak a cselekvéshez fűződő viszonya más és más értelmezést kapott az egyes mondatrendszerek kialakulása során. A nyelvfejlődés későbbi szakaszában azonban megváltozhatott a meglévő mondatfelépítés értelmezése.”²³ A mondatszerkezetek ilyenén felfogásbeli átértelmeződésében Mescsanyinov feltételezése szerint az inverzió játszott döntő szerepet. Úgy látszik, például, hogy a már említett „az apának szeretett a fia” formájú (de ’az apa szereti a fiát’ jelentésű) grúz mondat, mely e nyelv jelen idejében tipikus az érzelmet kifejező igék esetében, eredetileg nominatív felépítésű volt, tehát a „fia” volt az alanya, és az „apának” ténylegesen datívusként értelmeződött. A beszélők később affektívvá értelmezték át ezt a mondatszerkezetet. Ugyanez az átértéke-

²³ Mescsanyinov (1975: 306)

lés más felépítési elvekkel is megtörténhetett pusztán külsődlegessé téve egyes mondatsémák eltérését. „Az ergatív és a nominatív nyelvek jellemző szerkezetei mai alkalmazásukat tekintve már elsősorban formájukban különböznek. És aligha lesz igazunk, ha azt állítjuk, hogy e nyelvek ma is beszélőik eltérő tudati normáit bizonyítják”²⁴ – teszi hozzá Mescsanyinov.

Mindebből az a következtetés adódik tehát, hogy amennyiben már kialakult, mai állapotukban megfigyelt struktúrákat hasonlítunk össze, akkor ez az összevetés nem mutat túl a szinkronián. Ez persze nem zárja ki, hogy a genetikai elemzés során mégiscsak visszajussunk egy meghatározott korábbi stadiális állapothoz. Minthogy azóta azonban ez a felépítési mód átértékelődött, s ma nincs mögötte az a hajdani gondolkodásmód, mely létrehozta, az egész stadiális-kérdés áttevéődik a nem-nyelvi szférába: kiderül, hogy a stádiumok a gondolkodás fejlődésének állomásai. Ezt a nyelvészet szempontjából nem kívánatos következményt csak úgy lehet elkerülni, ha a nyelvi stadiális problémáját forma és tartalom elszakíthatatlan kapcsolatában vizsgáljuk – fejtegeti a szerző. Konkrét programot azonban nem jelöl ki egy ilyen elemzés számára.²⁵

Az ülésszak résztvevői természetesen azonnal észrevették, hogy Mescsanyinov új felfogása már nem egyeztethető össze saját, és egyáltalán a stadiális tipológia korábbi koncepciójával. E felismerésről is számot adó hozzászólásában²⁶ Holodovics a fordulat kezdetét korábbra, az „Általános nyelvészet” utáni időkre teszi – mint láttuk, nem alaptalanul –, és leszögezi, hogy a kétféle hozzáállás szintézise még mindig várat magára. Így hát a negyvenes évek végén a stadiális nyelvtipológia hívei, hogy úgy mondjuk, az anyaggyűjtés, feldolgozás és óvatos

²⁴ Uo.

²⁵ A dilemmát más szavakkal talán a következőképpen lehetne rekonstruálni. Ha a mondatszerkezeti különbségek mögött gondolkodásbeli differenciák vannak, akkor el kell ismerni a relativizmus álláspontját: a nyelv végtelenen saját kereteibe szorítja a gondolkodást. Az átértelmezés (inverzió) jelensége azonban ennek ellenkezőjét bizonyítja. Eszerint még sincs összefüggés a mondat felépítése és a mögöttes gondolkodásmód között. De akkor miért állnak elő a különböző mondatszerkezetek? – Lehetséges, hogy a két tényező között ma nincs összefüggés, de a múltban volt. Akkor az alapkérdés a gondolkodás stadiálisága, mely létrehozta a nyelvi stádiumokat. Ámde ezek szerint először is ennek a stadiáliságnak függetlennek kellett lennie a nyelvi kerettől, amikor megszünik lingvisztikai probléma lenni, másodsor pedig érthetetlen, hogy a tudati ugrás egyes esetekben miért alakította át a nyelvi szerkezeteket, más esetekben pedig miért elégedett meg ezeknek pusztán átértelmezésével? Ráadásul még ott sem tudunk egyértelműen szükségyszerű kronológikus hierarchiát kikövetkeztetni, ahol a szerkezetváltás kimutatható. Mindezek az ellentmondások nagy valószínűséggel valóban a nyelv tartalmi és formai dialektikájának felderítésével oldhatók meg, ahogyan azt Mescsanyinov javasolja, azonban alighanem csak akkor, ha ezt a tartalmi oldalt nem azonosítjuk eleve magával a gondolkodással. Ez azonban olyan probléma, amelynek átlátását a nyelvtudomány nagy részétől még több mint fél század múltán is számonkérhetjük.

²⁶ Holodovics (1947)

értékelés periódusában tudták magukat, mintegy készülődve a döntő fordulatra. Utólag azonban világos, hogy várakozásuk ekkor már megalapozatlan volt. Mescsanyinov kétségtelenül kézenfekvő érvei ugyanis nem egyszerűen átértékelést jelentenek a stadiális tipológiában, hanem az alapprogram elvi felszámolását.

Mescsanyinov gondolatmenetének lényege végül is annak kimondása, hogy a mai nyelvek strukturális tipológiája – legyen az morfológiai, szintaktikai, avagy, mint Holodovics követeli, komplex, minden szintre kiterjedő elemzés eredménye – nem vezethet olyan nyelvi osztályok megállapításához, melyek egyben a történeti folyamat stádiumai is lehetnének. Másfelől lehetséges, hogy a nyelvek belső elemzésével ki tudunk következtetni történeti stádiumokat (amelyek, feltevés szerint, az emberi gondolkodás fejlődésével függenek össze). Ezek a történeti stádiumok azonban ekkor nem jelentik maguknak a nyelveknek osztályozását, de még a szerkezetekét sem, hiszen nemcsak a nyelvekre, de egyes szeleteikre nézve sem áll fenn a gondolkodásmód és a nyelvi forma szükségszerű megfelelése. Röviden: ha az elemzés valóban tipológiai, nem jutunk stádiumokhoz, ha stadiális, nem jutunk tipológiához. A „stadiális nyelvtipológia” kifejezés ily módon *contradictio in adiecto* – programja tehát elvileg nem hajtható végre. Elvben – és tulajdonképpen gyakorlatilag is – ezzel a konklúzióval zárult a stadiális jelzővel illelhető tipológiai irányzat nyelvtudomány-történeti periódusa.

*

Kíséreljük meg mindezekután a stadiális nyelvtipológia egészében történő értékelését.

Az irányzat alapprogramját, minden fordulata ellenére, végig az a célkitűzés jellemezte, hogy megtalálja a mai nyelvek strukturális eltérései mögött a lényegi gondolkodásbeli differenciákat, s így a nyelvek típuskülönbségeit egy tudattörténeti folyamathoz kösse, aholis ez utóbbi, előfeltevés szerint, az egyetemes és szükségszerű társadalmi fejlődés minőségi előrelépéseiben lenne megalapozva. Leszögezhetjük, hogy ezt a programot egyetlen lényeges pontjában sem sikerült megvalósítani. A stadiális nyelvtipológia kísérlete ebben az értelemben fiasco-nak bizonyult.

Ennek egyértelmű megállapítása azonban csak az egyik, megítélésem szerint könnyebben felismerhető fele a teljes igazságnak. A dolog lényege ugyanis az, hogy a stadiális tipológia programja egymástól elválasztható és elválasztandó momentumokat kötött össze (éppen ezzel megnehezítve a maga dolgát). Ha ezeket az összetevőket különválasztjuk, siker és kudarc tekintetében meglehetősen komplex képet kapunk.

Először is ismételjük meg az imént ábrázolt végeredményt: a nyelvek, illetve a mondat szerkezetek tipológiája már eleve két különböző kérdés. A stadiális

tipológiai iskola, ha valamivel, a mondatszerkezetek tipológiájával kapcsolatban jutott maradandó meglátásokra. A nyelveket, egészükben, ezen az alapon legfeljebb olyan elnagyoltsággal lehet típusokba rendezni, mint ahogyan azt a múlt századi morfológiai tipológia tette. Értsd: vannak tiszta esetek, és a kép addig világos, amíg ezekre korlátozódunk.

Maguknak a mondatfelépítési típusoknak a tipológiájára szűkítve a kérdést, mindenekelőtt a társadalomtörténeti előfeltételek (Marr legkedvesebb ideája) választhatók le a gondolatmenetről. Semmi sem indokolhatja, hogy a mondattípusok egymásból való előállítását formációelméleti párhuzamokkal magyarázzuk. Már csak azért sem, mert ez magára a gondolkodásra nézve sem sikerült még senkinek, pedig a marri típusú mentalizmus a gondolkodás fejlődésének stadiálitását a nyelvfejlődés még közvetlenebb előfeltételének látta, mint a termelési módokét. Valójában azonban minden ilyen kísérlet – a legkiérleltebb, a Mescsanyinové is – állandóan körben forgott, tautológiákba tévedt, amikor valamely szintaktikai struktúra kialakulását egy meghatározott gondolkodásmóddhoz kívánta kötni, hiszen ez utóbbira mindeközben semmiféle más bizonyíték nem adódott, mint maga a megmagyarázandó nyelvtani jelenség.

Marad tehát a grammatikai elemzés, pszichikai és társadalomelméleti előfeltételek nélkül. De ekkor is van még mit redukálni a stadiális tipológián.

Először is fel kell ismernünk, hogy amennyiben a stadiális tipológia a maga történetiségét úgy értelmezi, hogy ő tárja fel a valódi nyelvtörténet elveit, akkor visszakerül az eredeti, mondhatni legalapvetőbb marri konfúzió csapdájába, nevezetesen hogy a történeti-összehasonlító nyelvészetet nem kiegészíteni, hanem lecserélni kívánja egy más irányú nyelvmagyarázattal. Ez elvileg lehetetlen, hiszen – mint a huszadik századi nyelvtudomány számára már evidenciává lett – a nyelvek rokonsága és tipológiai korrelációi semmiféle implikációs viszonyban nem állnak egymással, s így azután az egymás illetékességébe tartozó nyelvi sajátosságokra nem nyújthatnak magyarázatot. Első lépésben tehát először is a tipológia mint független diszciplína látszik megszabadítandónak a történetiség igényétől. A legtöbb olyan elemző, aki egyáltalán hajlandó értékeket elismerni a stadiális tipológiában, így is tesz. A marrizmus-történet kilencvenes évekbeli monográfusa, Alpatov például (1991: 122) rámutat, hogy a stadiális tipológia voltaképpen nem egyéb, mint az egyik legelső, és nem is eredménytelen kísérlet a tipológián belül egy új fejezet, a mondattani tipológia megalapozására. (Egyenesen úgy nyilatkozik, hogy Mescsanyinovék Indiába akartak hajózni, de – szándékaiktól eltérően – Amerikát fedezték fel.)

Ehhez kétség sem férhet, de mégis csak az igazság egyik fele. Annak a ténynek ugyanis, hogy létezhetik egy mondattani tipológia, se nem előfeltétele, se nem következménye, hogy a tipológia ne lehessen történeti tudomány. Bárhogy értékelje is valaki például a nominatív és a nem-nominatív mondatfelépítési elvek viszonyát, azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek a nominatív nyelveken

belül valamiféle nem-nominatív elvet képviselnek, valamiképpen meg kell magyaráznia. Hogy ez a nem-nominatív jelleg egyszersmind történetileg létrejött valami, azt bizonyítja többek között a típusnak nevet adó nominatívusz, azaz az alanyeset nagyfokú szemantikai elvontsága („fejlettsége”). És ha ezt megállapítjuk, már vissza is érkezünk a diakroniába, pontosabban a történetiség egy másik értelmezéséhez, ahol is az éppen elemzett nyelvek csak példázák a szóban forgó történeti fejleményt, ám nem arról tanúskodnak, hogy ez éppen bennük ment volna végbe; más szóval itt nem valamely nyelv, hanem az egyáltalában vett emberi nyelv történetéről van szó. Következésképpen létjogosultsága van egy történeti tipológiának is, amelyben a történetiség nem ugyanazt jelenti, mint a történeti-összehasonlító nyelvészet esetében. Nem arról van tehát szó, hogy a Marr-iskola stadiális-kutatói szinkrón mondattani tipológiát üztek, miközben azt tévedésből diakrón nyelvészetnek hitték, hanem arról, hogy – megengedem, ugyancsak nem tudatosítva – diakrón mondattani tipológiát fejtettek ki, emellett persze szükségszerűen kidolgozva ennek szinkrón (avagy pánrón) fogalmi apparátusát is. Ebben az értelemben – nyugodtan mondhatjuk – nem az elsők között voltak, hanem ők voltak az elsők. Az általuk feltett kérdéseket ilyen széles összefüggésben korábban senki sem vizsgálta, és ha ők sem találtak rájuk feleletet, vagy rossz választ adtak, attól a kérdések még kérdések maradtak.

A stadiális tipológia kísérlete közvetlenül balsiker volt ugyan, de a termékeny kudarcok közül való. Hiszen belőle később ténylegesen kisarjadtak újabb kutatások (a kontentív, azaz tartalmi tipológia, szemben a strukturális jellegű formális tipológiával), kutatók sora folytatta mondattani tipológiai vizsgálatait orosz nyelvterületen is (a folyamat végső kifutásában – többek között személyesen Hologodovics munkássága révén – a ma is elismert leningrádi-pétervári iskola tevékenységéhez vezetett), olyan problémák sorát előlegezte meg, melyek a XX. század utolsó évtizedeiben a tipológiai érdeklődés előterébe kerültek (mint például az ergativitás, amelynek taglalásakor ma nem illik például megkerülni Klimov – a fent tárgyalt iskola „utónemzedékének” jeles alakja – ide vonatkozó műveit; továbbá az átértékelés, a grammatikalizáció stb.). Ami pedig az irányzat által felvállalt – de meg nem oldott – történeti-tipológiai problematikát illeti, ez olyan elejtett szálat képvisel, amelyet meggyőződésem szerint századunkban még fel fog emelni a nyelvtudomány. A stadiális tipológiai iskoláról mindenestre nem érdemes megfeledkezni.

Irodalom

- Alpatov, V. M. [Алпатов, В. М.] (1991), История одного мифа. Миф и марризм. Наука, Москва.
- Baudouin de Courtenay, J. N. [Бодуэн де Куртене, И. А.] (1909), Заметки на полях статьи академика Радлова. Живая старина, II–III: 191–206. Magyar fordítás (Antal László) in: Havas 1977: 447–456.
- Bihovszkaja, Sz. L. [Быховская, С. Л.] (1930), К вопросу о происхождении склонения. Известия Академии наук СССР, Отделение гуманитарных наук: 283–295. Magyar fordítás (Lindner Márta) in: Havas 1988: 149–159.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1946), К вопросу о стадиальности в строе глагольного предложения. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка V/3: 205–212. Magyar fordítás (Varga Judit) in: Havas 1988: 391–400.
- Guhman, M. M. [Гухман, М. М.] (1947), О стадиальности в развитии строя индоевропейских языков. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/5: 101–114. Magyar fordítás (Sziklai Lászlóné) in: Havas 1988: 418–435.
- Gyesznyickaja, A. V. [Десницкая, А. В.] (1947), К вопросу о происхождении винительного падежа в индоевропейских языках. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/6: 493–499. Magyar fordítás (Spannraft Marcellin) in: Havas 1988: 410–417.
- Havas Ferenc (szerk.) (1977), Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény (XIX. század). (ELTE BTK jegyzet.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Havas Ferenc (szerk.) (1988), Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény II. (ELTE BTK jegyzet.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Holodovics, A. A. [Холодович, А. А.] (1947), К итогам обсуждения проблемы стадиальности. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/3: 259–262. Magyar fordítás (Varga Judit) in: Havas 1988: 436–442.
- Jakobson, R. O. (1958), Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics. Proceedings of the VIII. International Congress of Linguists 1957, Oslo. Magyar fordítása in: Uő: Hang–Jel–Vers². Gondolat, Budapest, 1972: 193–203.
- Kasnyelszon, Sz. D. [Кацнельсон, С. Д.] (1936), К генезису номинативного предложения. Издательство АН СССР, Москва–Ленинград. Magyar fordítás (Boldog Gyöngyi) in: Havas 1988: 315–390.
- Kasnyelszon, Sz. D.: [Кацнельсон, С. Д.] (1947), Тридцать лет советского общего языкознания. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/5: 381–394.
- Klimov, G. A. [Климов, Г. А.] (1981), Типологические исследования в СССР (20–40-е годы). Наука, Москва.
- Kurilowicz, J. [Курилович, Ю. Г.] (1946), Эргативность и стадиальность в языке. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка V/5: 387–393. Magyar fordítás (Spannraft Marcellin) in: Havas 1988: 401–409.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1931), К вопросу о языковых стадиях.

- Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка 7: 857–882. Magyar fordítás (Boldog Gyöngyi) in: Havas 1988, 160–181.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1936), Новое учение о языке: стадияльная типология. Наука, Ленинград.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1940), Общее языкознание. К проблеме стадияльности в развитии слова и предложения. Újra megjelent in: Mescsanyinov 1975: 11–292. Részleteinek magyar fordítása (Boldog Gyöngyi) in: Havas 1988: 182–295.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1945), Члены предложения и части речи. Москва–Ленинград. Újra megjelent: 1978, Наука, Ленинград.
- Mescsanyinov, I. I.: [Мещанинов, И. И.] (1947a), Новое учение о языке на современном этапе развития. Újra megjelent in: Mescsanyinov 1975: 313–336.
- Mescsanyinov, I. I.: [Мещанинов, И. И.] (1947b), Проблема стадияльности в развитии языка. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/3. Újra megjelent in: Mescsanyinov 1975: 293–312. Magyar fordítás (Boldog Gyöngyi) in: Havas 1988: 296–314.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1948), Глагол. Москва–Ленинград. Újra megjelent: 1982, Наука, Ленинград.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1975), Проблемы развития языка. Наука, Ленинград.
- Riftyin, A. P. [Рифтин, А. П.] (1946), Основные принципы теории стадий в языке – 1819–1944. Труды юбилейной научной сессии. Ленинградский государственный университет, Ленинград.